

ДЕЯКІ СПІРНІ ПИТАННЯ З ІСТОРІЇ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОГО ПОДНІПРОВ'Я IX—IV тис. до н. е.

І. Д. Потехіна, Д. Я. Телегін

У статті йдеться про хронологію могильників епох мезоліту та неоліту у зв'язку з одержанням нових радіокарбонних дат для них у Оксфордській лабораторії. Дискутується питання про приналежність могильника Василівка II до мезоліту чи неоліту. Автори полемізують з канадським антропологом К. Джекобсом з проблеми часу неолітизації та шляхів проникнення землеробства у Східну Європу.

Широкому загалу фахівців-археологів та антропологів досить добре відомі масові могильники епох мезоліту і неоліту України, досліджені в основному на Нижньому Дніпрі. Більшість з них нараховують десятки, а в окремих випадках навіть сотні кістяків. Мезолітичні могильники — Волоський, Васильківські: перший і третій та Чаплінський характеризуються значним переважанням обряду скорченого на боці трупопокладення¹. А для неолітичних некрополів «маріупольського типу» властивий обряд випростаних на спині поховань. Крім відомого Маріупольського могильника до цього типу належать Микольський, Лисогорський, Вовнизькі, Ясиноватський, Дерев'яний, Василівський другий та багато інших².

Поховані в мезолітичних і неолітичних могильниках помітно розрізняються за антропологічними даними. Расовий склад мезолітичного населення Дніпровського Надпоріжжя є поєднанням двох компонентів: протоевропеїдного та пом'якшеного середземноморського. Неолітичне ж населення цього регіону представлено сумішшю антропологічних компонентів в межах одного протоевропеїдного типу³.

За загальновизнаною думкою, мезолітичні могильники України датуються IX—VII/VI, а неолітичні — V—IV тис. до н. е.⁴. Такий вік останніх випливає з цілої низки радіокарбонних визначень, зроблених у Київській лабораторії (табл. 1).

Таблиця 1. Київські радіокарбонні дати з неолітичних могильників України

Могильник	Лабораторний номер	Дати некалібровані (р. до н. е.)
Микольський	Ки-3284	3250±30
	Ки-3283	3510±40
	Ки-523	3690±400
Ясиноватка	Ки-1171	3700±70
	Ки-3032	3950±90
	Ки-3033	4290±100
Йосипівка	Ки-519	3990±100
	Ки-517	4125±125

Крім цих дат, нещодавно ми одержали ще шість визначень абсолютного віку поховань з Микольського, Ясиноватського та Дерев'яних I та II могильників (табл. 2). Датування було проведено у Радіокарбонній Лабораторії Оксфордського університету. Усі датовані фрагменти походили від стегнових кісток дорослих поховань у зазначених могильниках. Дати наводяться у некаліброваних радіокарбонних роках до н. е.

Таблиця 2. Оксфордські радіокарбонні дати з неолітичних та ранньонеолітичних поховань України

Могильник, № поховання	Лабораторний номер	Дати некалібровані (р. до н. е.)
Микольський, пох. 125	ОхА-5029	4350±80
пох. 137	ОхА-5052	4195±70
Ясиноватка, пох. 36	ОхА-5057	4310±180
пох. 64	ОхА-5030	4380±90
Дерев'яка I, пох. 109	ОхА-5031	4160±120
Дерев'яка II, пох. 5	ОхА-5032	3430±90

Важливо, що датовані поховання належали до різних хронологічних етапів існування могильників маріупольського типу, згідно з їх періодизацією, проведеною Д. Я. Телегіним на підставі стратиграфічних даних та культурно-типологічного аналізу. Так, поховання № 125 Микольського могильника та поховання № 64 Ясиноватки належать до раннього етапу А, поховання № 137 Микольського та поховання № 36 Ясиноватки — до пізнього етапу В, а поховання № 109 Дерев'яки I — до фінального етапу С. Як бачимо з таблиці 2 та графіка каліброваних дат (рис. 1), зазначені поховання раннього етапу А датуються в середньому століттям раніше, ніж поховання пізнього етапу В, а поховання фінального етапу С — ще приблизно на століття-півтора пізніше від попередніх. Отже, одержані дати очевидно відбивають реальну послідовність у здійсненні поховань, оскільки повністю відповідають періодизації цих могильників. Таким чином, оксфордські дати переконують нас у тому, що два різні підходи до вивчення хронології та періодизації могильників — радіокарбонним методом та стратиграфічними спостереженнями — дають однакові результати. Щодо київських дат, то вони лише частково відповідають зазначеним результатам, що, можливо, слід віднести на рахунок деяких розбіжностей у методиці радіокарбонних лабораторій.

Порівнюючи дати Київської та Оксфордської лабораторій, зауважимо, що останні більш ранні (на 200—300 років), ніж найраніші київські дати. Та загалом дані обох лабораторій підтверджують та доповнюють наші уявлення про хронологічні межі існування неолітичних могильників Подніпров'я, визначаючи їх V—IV тис. до н. е.

Останнім часом, однак, в англомовній літературі раптом спалахнула дискусія з приводу абсолютного віку цих могильників України та їх ролі в розумінні історичного розвитку населення півдня Східної Європи в IX—IV тис. до н. е.⁵ Приводом до такої дискусії послужувало одержання в Оксфордській радіокарбонній лабораторії шести визначень абсолютного віку поховань, в т. ч. трьох — для мезолітичного некрополя Василівка 3 і такої ж кількості — для неолітичних поховань Василівки 2. Ці дати були отримані та інтерпретовані канадським антропологом К. Джекобсом⁶. Визначення віку для Василівки 3 загалом припадає на IX тис. до н. е. (табл. 3). Ці дати загалом не суперечать загальноприйнятим в українській археології і положенням про датування мезолітичної епохи періодом від IX до VI тис. до н. е. Проблема навколо них піднімалась лише у тому зв'язку, що серед датованих поховань є не лише скорчені кістяки (№ 28, 16), що характерно для українського мезоліту, а й одне поховання (№ 33), де небіжчика було покладено у випроханому стані на спині, тобто в позиції, властивій могильникам України епохи неоліту. В той же час абсолютний вік як перших, так і другого, виявилися дуже близькими.

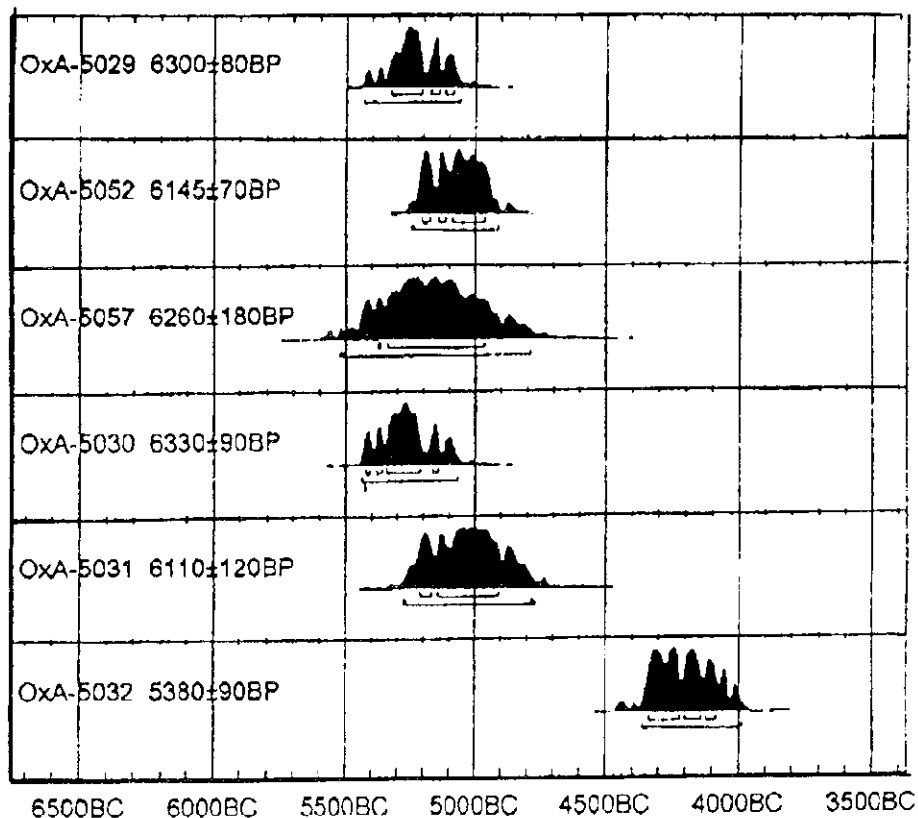

Рис. 1. Графік каліброваних дат Оксфордської лабораторії з могильників Микольський, Ясиноватка, Дерев'яка.

Таблиця 3. Оксфордські радіокарбонні дати з мезолітичного могильника Василівка 3

Лабораторний номер	Номер за каталогом	Номер поховання	Дати некалібровані (р. до н. е.)
OxA-3807	6462-21	33	8110±105
OxA-3808	6462-19	28	8030±100
OxA-3809	6462-11	16	8130±100

На цій підставі К. Джекобс доходить висновку, що як скорчені, так і випростані поховання Василівки 3 належать до епохи мезоліту, що, на наш погляд, не позбавлено логіки. Серед мезолітичних поховань України дійсно є невелика частка і випростаних поховань. Вони представлені, наприклад, у Василівці 3, де їх було сім з 42, у Волоському могильнику — одне з 19, а також у гроті Мурзак-коба в Криму. Однак, все ж, випростаний обряд поховання є характерним саме для могильників маріупольського типу епохи неоліту, де скорчені поховання практично не відомі.

Помітно більший резонанс в обговоренні віку могильників України одержали дати тієї ж Оксфордської лабораторії для трьох неолітичних поховань Василівського 2 могильника, що за цими даними належить до самого кінця VII — першої половини VI тис. до н. е. (табл. 4).

Таблиця 4. Оксфордські радіокарбонні дати з неолітичного могильника Василівка 2

Лабораторний номер	Номер за каталогом	Дати некалібровані (р. до н. е.)
OxA-3804	6285-20	5970±85
OxA-3805	6285-19	5670±80
OxA-3806	6285-15	6070±90

Отже, перед нами виникає дилема: як датувати Василівку 2 — чи неолітичною епохою, судячи за обрядом поховання, чи мезолітом, згідно з оксфордським визначенням абсолютного віку? Як вихід із цієї ситуації К. Джекобс, публікуючи ці дати, вважає за необхідне взагалі поглибити час складення неолітичних культур в Подністров'ї на 1—1,5 тис. років, тобто віднести цей процес не до рубежу VI—V тис., а до кінця VII—VI тис. до н. е. Цю думку він обґрунтовує також виходячи з хімічного складу людських кісток Василівки 2 та деяких інших могильників (див. далі). Проти такої концепції, однак, рішуче виступає Д. Ентоні, схильний вважати Василівку 2 пам'яткою ще мезолітичної епохи⁷.

Розглянемо ці дві позиції докладніше. Виходячи з загальної періодизації первісних пам'яток України, за якою мезолітична епоха датується, як згадувалось, у листах IX—VI тис. до н. е., Василівський 2 могильник, дійсно може бути віднесений ще до пізньомезолітичного часу. Але, якщо зіставити всі його характеристики, то Василівка 2 випадає і з кола неолітичних могильників Маріупольського типу⁸. На це, зокрема, вказують такі ознаки: розміщення поховань, яких тут нараховується близько 20, в один основний ряд, що є типовим для багатьох могильників маріупольського типу; більшість поховань здійснено тут, як і в інших неолітичних некрополях, у «сповитому» стані, тобто з тісно зведеними ногами, випростано, з щільно притиснутими до тулуба руками; і, нарешті, при похованнях Василівки 2 знайдено значну кількість зубів риби коропової породи, які в Надпоріжжі, як правило, супроводжують поховання неоліту і зовсім невідомі у мезолітичних.

Отже, якщо наведені вище три дати для Василівки 2 не є помилковими, то ми стоїмо перед проблемою даного перегляду наших уявлень про час появи у Подніпров'ї могильників з випростаним обрядом поховання, що почали виникати тут не в V—IV тис. до н. е., як вважалось досі, а ще в фінально-мезолітичний час, тобто на рубежі VII—VI тис. до н. е.

Пояснення цьому факту, очевидно, слід шукати у тому, що мезолітичні і неолітичні могильники Подніпров'я розташовані в зоні стику двох великих областей Євразії з різним обрядом поховання у первісну епоху (мезоліт, неоліт, енеоліт). Для однієї з них, більш північної, характерні майже виключно випростані поховання, а для другої — південної — переважно скорчені на боці⁹.

Очевидно саме з цим фактом слід пов'язувати появу серед скорчеників у фінально-мезолітичний час Подніпров'я як окремих випростаних поховань в ранньому мезоліті, так і цілого Василівського 2 некрополя. У першому випадку це були лише окремі запозичення північного обряду випростаних поховань (Волоцьке, Василівка 3), а в другому (Василівка 2) — мабуть, переселення з півночі до Надпоріжжя цілої родової групи. На це вказує і низка інших фактів: по-перше, Василівський 2 могильник серед некрополів маріупольського типу є найранішим, по-друге, тут виявлено прикраси, виготовлені з різців оленя, що є характерним для мезо-неолітичних могильників лісової зони Східної Європи, і, по-третє, поховані з цього могильника за антропологічними даними значно ближче стоять до масивних широколищних низорбітних популяцій півночі Європи (Ведбек, Попово, Ертебелле), ніж інші некрополі маріупольського типу. Не зайвим буде при цьому нагадати, що у Василівці 2 було виявлено кістяні браслети з унікальним різьбленням, які в інших могильниках регіону невідомі.

Дещо по-іншому трактує факт появи у Надпоріжжі неолітичного могильника Василівка 2 К. Джекобс, який пов'язує його з початком процесу неолітизації в Подніпров'ї вже на рубежі VII—VI тис. до н. е. Таку точку зору вказаний дослідник намагається обґрунтувати, виходячи і з даних про хімічний склад та зміни у структурі людських кісток Василівки 2, що він пов'язує зі зміною у раціоні населення при переході від мезоліту до неоліту. За даними хімічного аналізу кісток мезолітичних і неолітичних могильників Подніпров'я, за К. Джекобсом, тут склалася така ситуація: у мезоліті переважав раціон, оснований на м'ясній їжі, а в неоліті відбувся перехід до рослинного харчування. Ці факти дуже цікаві, але їх інтерпретація ще потребує обґрунтування. Виникає питання: які злаки могли використовувати люди, поховані у Василівці 2 у XI—VII тис. до н. е.? Адже дослідження мезолітичних і не-

літичних культур України показують, що перші культурні злаки з'явилися тут лише з появою носіїв буго-дністровської культури і культур лінійно-стрічкової кераміки в V тис. до н. е. А дикі злаки, які б мали вплинути на відзначені зміни, у Подніпров'ї невідомі.

Висновки К. Джекобса про початок неолітизації культури в Подніпров'ї ще на рубежі VII—VI тис. до н. е. стали об'єктом критики з боку Д. Ентоні, який справедливо зауважує, що віднесення цього процесу до більш раннього періоду значною мірою суперечить загальноприйнятим уявленням про час і місце його перебігу в Старому Світі. Дійсно, враховуючи наші знання про рівень культури мезолітичного населення фінальномезолітичної епохи, важко припустити уже в цей час появу на Подніпров'ї відтворюючих форм господарства, особливо землеробства, з чим пов'язує К. Джекобс зміну в хімічному складі кісток людини, зокрема, збільшення в них вмісту кальцію і барію. Віднесення неолітичних перетворень на Україні до рубежу VII—VI тис. до н. е. суперечить існуючим уявленням фахівців про первісні осередки «неолітичної революції», які, поза всяким сумнівом, знаходились у країнах першої цивілізації — на Передньому Сході та Дворіччі. На територію Північного Причорномор'я як скотарство і землеробство, так і навички виготовлення кераміки, проникли, мабуть, в самому кінці VI чи уже в V тис. до н. е.

Отже, нова серія радіокарбонних дат оксфордського університету вносить дещо нове у розуміння історичного процесу за доби мезоліту-неоліту України. Цими даними, по-перше, стверджується правомірність датування мезолітичних могильників Подніпров'я IX—VII тис. до н. е., а неолітичних — V—IV тис. до н. е., по-друге, певною мірою обґрунтовується факт появи тут могильників типу Василівка 2 ще на рубежі VII—VI тис. до н. е. Що ж до висновків К. Джекобса про початок неолітизації культури населення Подніпров'я, починаючи з VII тис. до н. е., то вони потребують ще нових досліджень. Зміну хімічного складу кісток людей цієї території при переході від мезоліту до неоліту, очевидно, слід пояснювати іншими причинами, а не переходом населення до неолітичного господарства.

На закінчення розгляду дискусії з питань хронології неолітичних і мезолітичних могильників України та їх ролі в історії населення регіону варто зупинитись ще на одному аспекті проблеми, у вирішенні якої К. Джекобс і Д. Ентоні перебувають значною мірою на різних позиціях. Йдеться про шляхи проникнення в межі Східної Європи культурних надбань у галузі скотарства і землеробства. Як це впливає із змісту статей К. Джекобса, основний шлях проникнення на північ землеробства і скотарства проходив через Кавказ. За Д. Ентоні, цей процес ішов, в основному, з південного заходу, тобто з Балкан і Подунав'я.

На жаль, при вирішенні зазначеної проблеми західними дослідниками ще далеко недостатньо залучаються як фактичний матеріал з території Східної Європи, так і розробки українських і російських учених (М. І. Вавілов, В. Громова, В. І. Цалкін, О. О. Формозов, Д. Я. Телегін та інші¹⁰, які досягли певних успіхів у цьому напрямку.

Спираючись на існуючі факти, можна, зокрема, стверджувати, що навички землеробства і скотарства проникали у межі Східної Європи кількома шляхами. Так, наприклад, судячи за видовим складом перших злаків, вони поширились на Україну і в Молдову двома шляхами: з нижнього Подунав'я, і в обхід Карпат, з півночі — з Центральної Європи. У першому випадку їх появу слід пов'язувати з поширенням буго-дністровської культури наприкінці VI—V тис. до н. е., та впливів культури Кріш-Старчево, а в другому — з розселенням на Волині і Поділлі у другій половині V тис. до н. е. племен культури лінійно-стрічкової кераміки. З останніми з'явилися на східноєвропейському континенті і одомашнені вівця і коза, хоча перші спроби одомашнення бика і свині робились тут, очевидно, і раніше. Значний крок у поширенні фермерського господарства у межах Молдови і України потім був зроблений у зв'язку з поширенням тут трипільської культури в IV—III тис. до н. е.

Південно-західний і західний шляхи поширення відтворюючих форм господарства в межі Східної Європи, проте, був не єдиним. За матеріалами поселення пізнього мезоліту Матвіїв Курган у Північно-Східному Приазов'ї

(VI тис. до н. е.), де виявлені кістки вівці-кози, можна стверджувати, що ці тварини потрапили сюди через Кавказ¹¹.

Можливо мають рацію і ті дослідники як, наприклад, Г. М. Матюшин¹², які не відкидають можливості проникнення скотарства у Східну Європу з країн Стародавнього Сходу і по східному узбережжю Каспія на Нижні Поволжя і Урал.

Питання про шляхи проникнення в межі Східної Європи навичок землеробства і скотарства в епоху неоліту потребує, однак, окремого розгляду.

Примітки

¹ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 202—222.

² Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура.— К., 1963.— С. 175—186.

³ *Telegin D. Ya., Potekhina I. D. Neolithic cemeteries and Populations in the Dnieper Basin // Oxford: British Archaeological Reports. International Series.— 1987.— 383.— 224 pp.*

⁴ *Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 83, 110, 111.*

⁵ *Jacobs K., Price T. D. First radiocarbon dates for two Ukrainian Mesolithic and Neolithic cemeteries: implications for early Holocene human biogeography in Eastern Europe // Antiquity (in press, 1993); Jacobs K. Human dento-gnathic metric variation in the Mesolithic/Neolithic Ukraine: Possible evidence of demic diffusion in the Dnieper Rapids region // American Journal of Physical Anthropology (in press, 1993); Anthony D. W. On Subsistence Change at the Mesolithic-Neolithic Transition // Current Anthropology.— 1994.— V. 35.— № 1.— P. 49—52.*

⁶ *Jacobs K., Price T. D. Op. cit.*

⁷ *Anthony D. W. Op. cit.— P. 49—52.*

⁸ *Телегін Д. Я. Неолітичні могили мариупольського типу.— К., 1991.— 92 с.*

⁹ *Телегін Д. Я. Могили дніпро-донецької неолітичної культури і їх історичне місце // СА.— 1966.— № 1.— С. 3—13.*

¹⁰ Див.: *Телегін Д. Я. Про становлення скотарства і землеробства на південному заході Європейської частини СРСР // Археологія, 1977.— С. 17—26.*

¹¹ *Крижевская Л. Я. К вопросу о формах хозяйства неолитического населения в северо-восточном Приазовье // Первобытный человек и природная среда.— М., 1974.— С. 263—268.*

¹² *Матюшин Г. Н. Мезолит Южного Урала.— М., 1976.— С. 253—279.*

И. Д. Потехина, Д. Я. Телегін

НЕКОТОРЫЕ СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ В ИСТОРИИ НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОГО ПОДНЕПРОВЬЯ IX—IV тыс. до н. э.

Согласно общепринятым взглядам, мезолитические могильники Украины датируются IX—VII/VI, а неолитические — V—IV тыс. до н. э. Последняя датировка обоснована рядом радиоуглеродных определений, полученных нами в Киевской и Оксфордской лабораториях (табл. 1, 2). В последнее время в англоязычной литературе возникла дискуссия по поводу абсолютного возраста неолитических могильников Украины и их роли в историческом развитии населения Юга Восточной Европы в IX—IV тыс. до н. э. Поводом послужило получение в Оксфорде западными учеными шести дат из мезолитического и неолитического могильников Украины: Васильевка III датируется IX тыс. до н. э., а Васильевка II — концом VII — первой половиной VI тыс. до н. э. (табл. 3, 4). Если в целом первая датировка не противоречит принятому датированию мезолитического периода, то вторая ставит нас перед дилеммой: относить ли могильник Васильевка II к неолитической эпохе в соответствии с обрядом погребения, или же к мезолитической, согласно оксфордскому определению абсолютного возраста. Публикуя эти даты, К. Джекобс предлагает «удревнить» время сложения неолитических культур в Поднепровье на 1—1,5 тыс. лет. т. е. относить процесс неолитизации к VII—VI тыс. до н. э. В подтверждение этой идеи он приводит результаты химического анализа костей, погребенных в Васильевке II, свидетельствующие об уменьшении доли животных белков и увеличении количества злаков в рационе неолитических людей по сравнению с мезолитическими.

Принимая во внимание факт отсутствия в Поднепровье диких злаков, а также появление культурных злаков здесь не ранее V тыс. до н. э., причины изменения химического состава костей при переходе от мезолита к неолиту, видимо, следует усматривать не в развитии неолитического хозяйства (земледелия), как предлагает К. Джекобс, а, скорее, в изменении антропологического состава населения в это время.

Следовательно, заключение К. Джекобса о начале процесса неолитизации в Под-

непрывне на рубеже VII—VI тыс. до н. э. нуждается в дополнительной аргументации. Вызывает у нас сомнение также вывод этого автора о том, что главный путь проникновения земледелия и скотоводства на север Восточной Европы лежал через Кавказ. Однако эта проблема требует специального рассмотрения.

I. D. Potekhina, D. Ya. Telegin

SOME DISPUTABLE PROBLEMS OF THE SOUTH DNEPER REGION POPULATION IX—IV MILLENNIUM B.C.

Ukrainian Mesolithic burials have been widely recognized as dating back to the IX—VII/VI millennium B. C., while Neolithic — to the V—IV millennium B. C. The latter's age has been determined in a number of radiocarbon assays carried out in Kiev and Oxford Laboratories (Tables 1, 2). However, recent English-language publications have again raised a discussion concerning the absolute dating of the Ukrainian Mesolithic-Neolithic burials and their significance in historical development of South-Eastern Europe in the IX—IV millennium B. C. (Jacobs, 1993; Jacobs n. d., Jacobs and Price n. d., Anthony, 1994). This discussion is based on the findings of six dates of the burials which have been carried out in Oxford Radiocarbon Laboratory: Vasilivka III Mesolithic necropolis age has been estimated as relating to the IX millennium B. C. and Neolithic burials of Vasilivka II necropolis — to the end of the VII — the first half of the VI millennium B. C. (Tables 3, 4). While on the whole the first date don't contradict the dating of the Mesolithic period, the second date faces us the dilemma: whether, in accordance with the burial ritual used, we should refer Vasilivka II to Neolithic period, or to Mesolith, in conformity with the absolute dating received in Oxford.

Publishing this date K. Jacobs saw the solution of this problem in the necessity to shift the period of Neolithic culture formation in the Dnieper region 1—1,5 thousand years back. This idea is also substantiated by the chemical composition of Vasilivka II human bones which indicates a decreased consumption of animal protein and an increased consumption of cereal grains during the early Neolithic.

Taking into account the fact that the wild cereals that might have caused the above changes are unknown for the Dnieper region, and the fact that cultivated cereals were first brought here not earlier than the V millennium B. C., it seems obvious that the reasons for the changed chemical composition of human bones found there should be looked for not in the transition of the population to neolithic economy but elsewhere. Thus, K. Jacobs' conclusions about the start of cultural Neolithization in the Dnieper region at the junction of the VII—VI millennium B. C. Still need additional substantiations. Another K. Jacobs' conclusion — that the main route of penetration of agriculture and husbandry to the North of Eastern Europe ran across Caucasus — caused our serious doubts. However, this problem requires special consideration.

Одержано 15.01.92

ПРО ОДИН З ПОГЛЯДІВ НА ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІЮ ПІЗНЬОАНТИЧНОГО ХЕРСОНЕСА

І. С. Піоро

Статтю присвячено розгляду концепції К. Цукермана про деякі дискусійні питання історії пізньоантичного Херсонеса.

В четвертому випуску збірки «Матеріали по археології, історії і етнографії Таврії» (1994 р.) видана стаття К. Цукермана про єпископів та гарнізон Херсонеса в IV ст.¹. Як зазначено автором в примітках, його робота — це перероблений та розширений переклад третьої частини статті, що опублікована

© І. С. ПІОРО, 1997